

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.1.72>**ÇARİZM VƏ SOVET DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA SOSIAL VƏ SİYASİ QURULUŞ****SOCIAL AND POLITICAL STRUCTURE IN AZERBAIJAN
DURING THE TSARIST AND SOVIET PERIODS****Əli TAĞIYEV*****XÜLASƏ**

Çarizm dövründə Azərbaycanın sosial-mədəni mühitində baş verən dəyişikliklərin kvintessensiyasını milli burjuaziya və intellektual elitanın rəhbərliyi altında xalqın siyasi oyanışı təşkil edirdi. Sovet rejimi dövründə tətbiq edilən subordinasiya mexanizmləri öz selektiv xarakteri ilə sələfindən fərqlənirdi. Belə ki, bolşevik hakimiyyətinin erkən illərindəki nisbi liberal münasibət, sistemin möhkəmlənməsi ilə birlikdə daha radikal və avtoritar bir siyasi kursla əvəzlənmişdir. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində yaranan bu “rahat nəfəs alma” fürsəti, əslində onilliklər boyu yığılmış milli enerjinin partlamasına səbəb oldu.

SSRİ-nin iqtisadi tənəzzülü mərkəzdən asılılığı azaldı. Bu boşluqdan istifadə edən Azərbaycan öz iqtisadi resurslarına sahib çıxmağın və müstəqil qərar verməyin zəruriliyini dərk etmişdi. 1980-ci illərin ortalarından başlayan proseslər Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin bərpası üçün zəmin hazırladı: “Qardaşlıq” maskasının düşməsi, Mixail Qorbaçovun “Aşkarlıq” (Glasnost) və “Yenidənqurma” (Perestroyka) siyasəti imperiyanın daxili ziddiyyətlərini üzə çıxardı. Mərkəzi hakimiyyətin Qarabağ məsələsində nümayiş etdirdiyi qərəzli mövqe, Azərbaycan xalqında sovet rejiminə qarşı olan son etimadı da sarsıtdı. Milli Azadlıq Hərəkatı: 1980-ci illərin sonlarında Rusiya mərkəzli idarəetmənin zəifləməsi Azərbaycanda Meydan hərəkatının başlamasına rəvac verdi. Ziyalılar və xalqın birliyi, Çar dövründə başlayan təşkilatlanma ənənəsinin ən yüksək zirvəsiydi. Müstəqilliyin Bərpası isə 1991-ci ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini yenidən elan edərək, həm Çar, həm də Sovet imperiya zəncirlərini qırdı. Bu, parçalanmış xanlıqlardan vahid və suveren dövlətə keçid prosesinin məntiqi nəticəsi idi. Müstəqillikdən sonra Azərbaycan həm iqtisadi (əsasən neft və qaz strategiyası), həm də hərbi-siyasi sahədə bölgənin liderinə çevrildi. Xüsusilə, Qarabağ zəfəri ilə Azərbaycan xalqı öz birliyini və sarsılmaz iradəsini bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Açar sözlər: *Çarizm, siyasi tarix, sosial iqtisadi güc, SSRİ.*

ABSTRACT

During the Tsarist period, the quintessence of changes in the socio-cultural environment of Azerbaijan was the political awakening of the people under the leadership of the national bourgeoisie and intellectual elite. The subordination mechanisms applied during the Soviet era did not differ from their predecessor in their selective nature. Thus, the relatively liberal attitude in the early years of Bolshevik rule was replaced, as the system consolidated, by a more radical and authoritarian political course. The opportunity for “breathing space” that emerged on the eve of the USSR’s collapse led to the eruption of national energy accumulated over decades. This stage derived from the weakening of the Soviet Union, the National Liberation Movement, the restoration of independence, and subsequently the contemporary period and strategic development.

The economic decline of the USSR reduced dependence on the center. Taking advantage of this vacuum, Azerbaijan recognized the necessity of taking control of its own economic resources and making independent decisions. The processes that began in the mid-1980s prepared the ground for the restoration of Azerbaijan’s statehood: the unmasking of “brotherhood” rhetoric, and the policies of Glasnost and Perestroika introduced by Mikhail Gorbachev exposed the internal contradictions of the empire. The biased stance of the central authorities on the Karabakh issue shattered the remaining trust of the Azerbaijani people in the Soviet regime. The weakening of Russia-centered governance in the

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, e-mail: alitagiyev29@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5374-1281

late 1980s gave impetus to the Square movement in Azerbaijan. The unity of intellectuals and the people represented the highest peak of organizational traditions dating back to the Tsarist period. In 1991, Azerbaijan restored its state independence, breaking both the Tsarist and Soviet imperial chains. This was the logical outcome of the transition from fragmented khanates to a unified and sovereign state. After independence, Azerbaijan became the regional leader in both the economic (primarily oil and gas strategy) and military-political spheres. Through the Karabakh Victory in particular, the Azerbaijani people demonstrated their unity and indomitable will to the entire world.

Keywords: *Tsarism, political history, socio-economic power, USSR.*

GİRİŞ

Azərbaycanın müasir dövlət tarixi və milli kimliyi strateji coğrafi mövqeyi və zəngin təbii sərvətləri sayəsində geosiyasi mübarizə meydanına çevrilmişdir. 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən Çar Rusiyasının bölgəyə doğru genişlənməsi, feodal qarışıqlığı şəraitində vahid siyasi birliyə nail ola bilməməsi ilə birlikdə şimal ərazilərinin işğalına səbəb olmuşdur. Bu dövr bir tərəfdən mənəvi idarəetmə metodlarının uğursuzluğu, digər tərəfdən isə kapitalist münasibətlərinin və modernləşmənin ilk əlamətləri ilə xarakterizə olunur. Çar rejiminin “parçala və hökmranlıq et” siyasəti, xüsusən də erməni və gürcü elementlərindən alət kimi istifadə edərək yerli türk-müsəlman əhalisini kənarlaşdırmaq cəhdləri paradoksal olaraq Azərbaycanın milli şüurunu gücləndirdi.

19-cu əsrin ikinci yarısından etibarən Bakı neft sənayesinin sürətli inkişafı bölgədə yeni bir sosial təbəqənin milli burjuazıyanın formalaşmasına səbəb oldu. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayev kimi xeyriyyəçilər təkcə iqtisadi güc mərkəzlərinə deyil, həm də milli təhsilin əsas maliyyə dayağına çevrildilər. Bu dövrdə Quranın Azərbaycan türkcəsinə ilk tərcüməsi, müsəlman qız məktəblərinin açılması və milli mətbuatın yaranması xalqın dini və etnik kimliyinin qorunmasına verdiyi böyük əhəmiyyətin göstəriciləri idi. Ruslaşdırma siyasətinə və panslavizm ideologiyasına müqavimət göstərən bu parlaq millət, Azərbaycanın təkcə coğrafi ad ətrafında deyil, həm də milli ideya ətrafında birləşməsinə təmin etdi.

1918-ci ildə elan edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli təkamülün kulminasiya nöqtəsi olsa da, 1920-ci ilin aprelindəki işğal ölkəni yenidən imperialist zehniyyətə (Sovet Rusiyasına) daxil etdi. Bolşevik rejimi əvvəlcə millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi kimi demokratik prinsiplərlə ortaya çıxsada, Stalin dövründə bu siyasət sərt mərkəzciliyə və qanlı repressiyalara yol verdi. 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı kimi elmi platformalar sonradan türkçü ideyalara qarşı repressiya alətlərinə çevrildi. Həm Sovet dövründə Azərbaycana qarşı ağır repressiyalar, həm də məcburi modernləşmə dövrü artıq keçmişdə qalıb. Lakin müşahidə edilənlərin əksinə olaraq, Moskva tərəfindən tətbiq edilən “Sovet millətçiliyi” modeli Azərbaycanın daxili homogenləşməsinə və milli təcrübəsinin milli sərhədlər daxilində qorunmasına töhfə verdi. Artan sənaye islahatları və daxili iqtisadi dəyişikliklər cəmiyyətin strukturunu yenilədi. Bu tarixi transformasiyalar Azərbaycanın 1990-cı illərin əvvəllərində müstəqil milli dövlətini bərpa etməsi üçün intellektual və intizam zəminini hazırladı. Nəticə etibarilə, Çar dövründə xalqın təşkilatlanması bir “toxum” idisə, SSRİ-nin sonundakı zəifləmə bu toxumun boy atması üçün lazımı mühiti yaratdı. Rusiya təzyiqinin azalması, Azərbaycanın daxilindəki o sönməz enerji olan azadlıq eşqinin yenidən dövlət müstəqilliyinə çevrilməsinə imkan verdi.

ÇARLIQ DÖVRÜ

Bəylilər dövründə Azərbaycanda heç bir sosial və ya siyasi birlik yox idi və buna görə də heç bir xarici təhlükəyə qarşı birlik yaranmamışdı. Çar Rusiyasının Azərbaycan ərazilərini işğal etməyə cəhd etməsinin səbəbi bölgənin mühüm strateji mövqeyi və sərvətlərlə zənginliyi idi. Həqiqətən də, mis, qızıl, pambıq, ipək və xüsusilə neft bölgədə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çar Rusiyasının işğalı nəticəsində feodal quruluşu dağıldı və sosial birlik yaranmağa başladı. Bu dövrdə bölgədə müxtəlif etnik qruplar məskunlaşdı. Etnik qrupların məskunlaşması nəticəsində 19-cu əsr

dən etibarən Azərbaycanda müxtəlif dini və mədəni strukturlar inkişaf etməyə başladı. 1789-cu il Fransa İnqilabından sonra Avropada millətçi hərəkatların sürətli inkişafı Panslavizmin, sonradan isə rus millətçiliyinin və kimliyinin güclənməsinə həmçinin bu ideologiyanın Rusiya rejimi vasitəsilə xarici siyasət aləti kimi istifadəsinə səbəb oldu. Rus millətçiliyinin dil, din və ruslaşdırma ətrafında formalaşması Rusiyanın fəth etdiyi bölgələrdə qalmasının səbəbi kimi qəbul edilmişdir. Digər tərəfdən, Panslavizm ideologiyasının yayılması və onun panrusizmə çevrilməsi, Rusiya imperializminə, şovinizminə və ekspansionist siyasətinə təsiri ilə yanaşı, Çar Rusiyasından başlayaraq Rusiyanın müxtəlif etnik elementlərinin ruslaşdırma siyasətinin prinsiplərini formalaşdırmışdır [Özel, 2014, s. 101]. Azərbaycanın şimal bölgəsindəki xanlıqlar rslara qarşı müdafiə olunsalar da birlik göstərə bilmədikləri üçün hamısı Çar imperiyası tərəfindən bir-bir işğal edildi. Çar yerli feodalları vasi-təsiylə bölgədəki türklərin dəstəyini səcdəyə uğratmağa çalışdı və bununla da Anadoludan gələn türk dəstəyini qırmağı hədəflədi. Çarizm bu baxımdan yerli feodallara qarşı siyasətini dəyişdirdi. Əvvəlcə 1842-ci ildə Tiflisdə görkəmli şəxslərin və torpaq sahiblərinin “şəxsi hüquqlarını qorumaq” adı ilə işə başladı ardından feodalları mövzu xaricində buraxaraq apolitik formalaşma yaratmağa çalışdı [İsmayılov, 2007, s. 128]. Rus imperiyası, Azərbaycan ərazisini fəth etdikdən qısa müddət sonra mövcud ənənəvi inzibati, hüquqi qaydaları ləğv etdi və bununla da yerli bölünməyə səbəb olan amilləri aradan qaldırdı. Bu isə Şimali Azərbaycan vətəndaşlarının nisbi homogenləşməsinə və iqtisadi birləşməsinə yol açdı. Digər tərəfdən, Çar hakimiyyətinin panslavyan forması imperiya daxilindəki bütün qeyri-rus etnik qrupları və xalqları arasında milli şüurun inkişafına təsir göstərdi. Azərbaycan türkləri də milli şüurun inkişafından faydalandılar. Müsəlman bir icma olaraq Azərbaycan millətinin qeyri-müsəlman rejiminin hakimiyyəti altında olması gürcülər və ermənilər kimi digər Qafqaz xalqları ilə müqayisədə onların qarşısında ədalətsizliyə və ayrı-seçkiliyə məruz qaldıqlarını hiss etməsi də milli kimliyin inkişafına töhfə verdi. Çar rejiminin xaricdən gətirilən immiqrantları Azərbaycanın ən zəngin torpaqlarına yerləşdirməsi, təhsildə və sosial həyatda ruslaşdırma siyasəti, ağır vergilər və sərt nəzarət kimi bir çox məcburi tədbirlərə məruz qalması Azərbaycan xalqını bu vəziyyətə qarşı reaksiya verməyə vadar etdi. Bu ədalətsiz idarəetmə formasına qarşı reaksiya rslara qarşı müxalifətə səbəb yaradan amillər arasında idi. Çar rejiminin bu münasibəti, xalqın marjinallaşma təcrübəsinə qarşı reaksiyası və mövqeyi, dövrün tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycanda millət quruculuğu prosesini sürətləndirdi (Turan, 2018, s. 431).

19-cu əsrin ortalarında neft yanacaq kimi az miqdarda istehsal olunurdu. Lakin, həmin illərdə Rusiya bazarında neftə tələbatın artması ilə Bakıda sənaye inkişaf etdi. Bakıda sənayenin inkişafı nəticəsində bir çox erməni, gürcü şəhərə köçməyə başladı. Xüsusilə “1861-ci il qanunlarından” sonra Bakı neftinə ehtiyac artdı [Yeşilot, 2015, s. 57]. Beləliklə, Rusiya Bakını iri xarici kapitala açdı və bunun sayəsində Azərbaycan iyirmi beş il ərzində neft istehsalında ABŞ-ı üstələyərək ən böyük neft istehsal edən bölgəyə çevrildi. 1901-ci ildə dünya neftinin yarısından çoxu Bakıda istehsal olunurdu. 1872-ci ilə qədər Bakıdakı münbit neft yataqlarının 88%-i yerli xalqın nəzarəti altında idi. Bu torpaqların əksəriyyəti xarici kapitalistlər tərəfindən satın alınaraq türklərin əlindən çıxarılmışdı. 20-ci əsrin əvvəllərində fəaliyyətdə olan 167 neft sənayesi müəssisəsindən yalnız 49-u (29,3%) yerli investorların nəzarəti altında idi. Bundan əlavə, istehsal nisbətləri nəzərə alındıqda, 1 milyon ilə 10 milyon pud arasında istehsal edən müəssisələrin yalnız 12,5%-i Azərbaycan türklərinə məxsus idi. 10 milyon puddan çox istehsal edənlər arasında yerli investor yox idi. Bu əlverişsiz vəziyyətə baxmayaraq, Musa Nağıyev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev və Şəmsi Əsədullayev kimi varlı yerli investorlar da var idi. Bu insanlar Azərbaycan cəmiyyətində “milli burjuaziya” adlanan yeni bir təbəqənin nümayəndələri idilər. Azad bazarda güclü rəqiblərlə şiddətli rəqabətdə olan bu yeni təbəqə təbiətə dinamik idi; modernləşməyə və innovasiyaya açıq idi. Milli şüurun formalaşmasında mədəni mənbələrin araşdırılmasında təhsildən mətbuata, teatrdan xeyriyyə təşkilatlarına qədər bütün təşəbbüslərin loqistikası şəhər elitesinin maliyyə dəstəyinin nəticəsi idi [Açıkkaya, 2010, s. 407]. Neft sənayesi formalaşmağa başladıqdan sonra, Azərbaycanda da varlı bir türk icması formalaşdı. Zamanla

bu varlı qruplar bölgədə türklüyün və İslamın güclənməsini dəstəkləyəcəkdilər. Məsələn, Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi xeyriyyəçilər Azərbaycan türklərinin inkişafı üçün böyük səylər göstərmişlərdi; Tağıyev sayəsində Quran ilk dəfə olaraq Azərbaycanda Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmiş, bir çox kitablar çap olunmuş və bundan əlavə, o, Qafqazda ilk müsəlman qız məktəbini açmışdır. Azərbaycanda “millətin atası” kimi tanınan Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycan tarixinə unudulmaz xeyriyyəçi və varlı bir şəxs kimi daxil olub. Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov və Şəmsi Əsədullayev kimi xeyriyyəçilər xalq üçün çalışıb və yeni ziyalıların meydana çıxmasını dəstəkləyərək bölgədəki türk gənclərinin Rusiya işğalına qarşı müqavimətinə töhfə veriblər [Yeşilot, 2015, s. 57].

Rusiya rejimi müsəlmanlara qarşı irqçi siyasət yürüdüb və Azərbaycanın öz ərazilərində gürcü və erməni əsilli insanlara üstün hüquqlar verib. Məsələn, II Aleksandrın hakimiyyəti dövründə (1855-1881) Rusiyanın modernləşməsində müəyyən irəliləyişlər olsa da bu, Qafqazda yaşayan müsəlman təbəqələr üçün məhdud şəkildə həyata keçirilib. Əmlak mülkiyyətini tənzimləyən 1870-ci il Şəhərsalma Qanununa əsasən, Bakı və ətraf ərazilərdə əhalinin təxminən 80%-ni təşkil edən azərbaycanlıların şəhər bələdiyyəsində yalnız 50% təmsilçi var idi. Nəticədə, Bakı şəhər duması (məclisi) rusların və ermənilərin nəzarəti altına keçdi. Ermənilər hər biri idarəetmə səviyyəsinə təyin edildi və bəziləri varlı tacirlərə, neft istehsalçılarına çevrildi. Xüsusilə, millətçi Daşnaksütun Partiyası anti-türk siyasəti illəri dərəcədə nasionalizmi təmsil edirdi. Bu Partiya türklərə qarşı nifrət oyaqdan təbliğat aparırdı. Bu partiyanın üzvləri idarə sistemində də varlığını açıq şəkildə qorumuşdur. 1907-ci ildən başlayaraq daşnakların təkcə Osmanlı Anadolusunda deyil, həm də Cənubi Qafqazda Ermənistan üçün müstəqillik tələbi rusları qəzəbləndirdi. Azərbaycanlılar və ermənilər arasındakı gərginlik və münaqişə Rusiya hakimiyyətinə qarşı mübarizəni arxa plana keçirdi. Beləliklə, Rusiya digər müsəlman əraziləri ilə müqayisədə Cənubi Qafqazdakı müsəlmanların yaşadığı əraziləri idarə etməkdə heç bir çətinlik çəkmədi. Azərbaycan mədəni elitasının əhəmiyyətli bir hissəsi məsələn, tanınmış Abbasqulu Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundov, rus mədəniyyətinin təsiri altına düşdü və onu Avropa sivilizasiyasının bir hissəsi kimi görməyə başladılar. Buna baxmayaraq, bir çox Azərbaycan ziyalıları və siyasi liderləri Osmanlı dövlətinə üz tutdular, bəziləriysə Qacar hakimiyyəti altındakı İranı özləri üçün bir model kimi gördülər. 1905-ci il inqilabına qədər Rusiyanın Azərbaycan ərazilərindəki mədəni və siyasi təsiri Türkiyə və İranla müqayisədə daha az təsirli idi [Türe və Ağazizov, 2019: 5438]. 1905-ci il Rusiya inqilabından sonra Çar rejimi altında yaşayan türk və müsəlman icmaları müəyyən azadlıq qazandılar. Bu azadlıqdan istifadə edərək və böyük səylər göstərərək bölgə xalqları siyasi varlıqlarını göstərməyə başladılar. Dövlət Dumasına nümayəndələr göndərməklə imperiyanın siyasi həyatında varlıqlarını göstərdilər. Qəzet və jurnallar kimi mənbələri öz ana dillərində nəşr etdirməklə milli və dini kimlik ideyasını formalaşdırmaq üçün səylər göstərdilər.

Lakin bu hərəkətlər onları vətəndaş və siyasi qüvvəyə çevirmədi, çünki onlar dövlət əhalisinin yalnız 10%-ni təşkil edirdi. Rusiyada İslama inanan insanların əksəriyyəti türklər idi. Şimali Qafqaz bölgəsində müsəlman etnik qruplar var idi. Demografik baxımdan türklər geniş əraziyə səpələnmişdi. Buna görə də, türklər imperiya daxilində etnik təhlükə deyildi. Bu baxımdan, imperiyanın ruslaşdırma siyasəti sürətlə irəlilədi və rus kəndliləri türklərin yaşadığı bölgələrə yerləşdirilməyə başladı. Rus immiqrantları məskunlaşdıqları ərazilərdə iqtisadi və sosial həyatın inkişafına səbəb oldu. Türklərə verilən bəzi azadlıqlar mətbuat və nəşriyyat həyatını müəyyən dərəcədə stimullaşdırdı. Rusiya təzyiqinin artması, maddi çətinliklər, ziyalıların mühafizəkar və millətçi münasibətləri, bəzi mütəfəkkirlərin sosialist ideyaları davamlılıq yaratmadı [Akgün və Abbasov, 2020: 8-9].

SOVET DÖVRÜ

Bolşevik inqilabından sonra Rusiya işğalı altında olan dövlətlər bu boşluqdan istifadə edərək müstəqilliklərini elan etdilər. Müstəqilliyini elan edən dövlətlərdən biri də Azərbaycan Dövləti idi (1918). Ruslar daxili qarışıqlığa son qoyduqdan sonra yenidən ordularını qonşu dövlətlərə qarşı ye-

ritdilər. Fevral inqilabından və bolşevik rejimi hakimiyyətə gəldikdən sonra ruslar yenidən işğal kampaniyasına başladılar. İmperializm xəstəliyi nəticədə Avrasiyanın yarından çoxunun işğalına səbəb olacaqdı. Şəkil: 1. də bu işğalı görmək mümkündür.

Qırmızı Ordu 27 aprel 1920-ci ildə Bakını işğal etdi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə son qoydu. Bu dövrdən etibarən ölkə yetmiş il ərzində Rusiyanın əsarətində qaldı. Bu müddət ərzində Şimali Azərbaycan əvvəlcə 12 mart 1922-ci ildə Gürcüstan və Ermənistanla birlikdə Zaqafqaziya SSR-in tərkibinə daxil oldu, daha sonra isə 1937-ci ildə ayrıca bir respublika və Sovet Sosialist Respublikalarının bir hissəsi oldu. Dünyada ilk sosialist dövlət planını həyata keçirmək üçün başlatılan Bolşevik İnqilabından və ardınca başlayan vətəndaş müharibəsindən sonra bolşeviklər geniş bir coğrafiyanı ələ keçirdilər [Turan, 2018, s. 437].

Şəkil 1. (Pletka: 2024).

27 aprel işğalı da eyni idi. Çünki Azərbaycan yenidən Rusiyanın hakimiyyəti altına düşmüşdü. Aprel hadisələrindən sonra ölkə tədricən Sovet rejiminin təsiri altına düşməyə başladı. Siyasi büro Azərbaycan tarixi, dili, dini və mədəniyyəti ilə bağlı yeni qaydalar tətbiq etdi. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycanda həyata keçirilən sosial repressiyalar və həbslər üç mərhələdə həyata keçirilmişdir: Birinci mərhələ 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycanın işğalından 1920-ci il may ayının 25-də Gəncə üsyanına qədər olan tarixi dövrü əhatə edir. Bu dövrdə repressiya və həbslərin hədəfləri respublika dövrünün ruhaniləri, ziyalıları və siyasətçiləri idi. İkinci mərhələ 25 may 1920-ci il Gəncə üsyanından 1922-ci ildə SSRİ-nin yaranmasına qədər olan tarixi dövrü əhatə edir. Üçüncü mərhələ SSRİ-nin yaranmasından sonrakı tarixi dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycan nisbi azadlığını tamamilə itirdi, ərazi bütövlüyü təhlükə altına düşdü və milli ideallara malik bir çox ziyalı sürgün yaxud həbs edildi. Moskvanın Azərbaycan üzərində hakimiyyəti quruldu [İbrahimli, 2010, s. 274]. Moskva bu fəaliyyətləri həyata keçirərkən bir sıra hiylələrdən də istifadə etdi. Bu hiylələrdən biri də 1926-cı ildə Moskva tərəfindən Türkologiya Qurultayının təşkili idi. Burada məqsəd türkçülüyə qarşı hücumlar üçün planlar hazırlamaq idi. Moskva üçün türk ideyalarının və siyasətlərinin elmi öyrənilməsi Moskva üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, ona görə də qurultayın təşkili əbəs yerə deyildi. Sonralar Sovet təmizləməsindən əziyyət çəkən, həbs olunan və sürgün edilən türkoloqların bir çoxu 1926-cı ildə 1-ci Bakı Türkologiya Qurultayında iştirak edənlər idi. 1-ci Türkologiya Qurultayı 1926-cı il fevralın 26-sı ilə martın 6-sı arasında Bakıda keçirildi. Qurultayda SSRİ daxi-

lində yaşayan və xarici ölkələrdən dəvət olunmuş 131 görkəmli alim iştirak etdi. Qurultay doqquz gün davam etdi və on yeddi sessiya keçirildi. Türk dünyasının dili, tarixi və ədəbiyyatı ilə bağlı otuz səkkiz çıxış dinləndi. Bolşeviklər inqilabdan əvvəl və inqilabın ilk illərində “milli məsələ”yə millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsinə imkan verən demokratik yanaşma nümayiş etdirdilər də, bu münasibət uzun sürmədi; yeni administrasiya ölkə daxilində təsirini təmin etdikdən və xüsusən də Stalin tək nəfərlik rejim qurduqdan sonra bu anlayış sürətlə ağır mərkəzçi anlayışla əvəz olundu. Bu anlayış özünü Sovet İttifaqı daxilindəki dövlətlərin milli mədəniyyətlərinə və kimliklərinə göstərilən ağır təzyiq kimi qələmə vermək olar [Turan, 2019, s. 437-438]. SSRİ dövründə bolşeviklər digər dövlətlərdə millətçiliyin yaranmasına qarşı çıxmağa çalışdılar. Lakin bu prosesdə rus millətçiliyi də ön plana çıxdı. Bu dövrdə dünyəvi bir quruluş mövcud idi. Sovet rejiminin bu sərt şərtləri nəticəsində etnik mənsubiyyətin formalaşması daha da artıdı.

1930-cu ildən etibarən Sovet İttifaqı respublikalarında Stalinin layihələrindən biri olan “Troyka” yaradıldı. Bu üçlü sistemə yüksək səlahiyyətlər verilməsi nəticəsində respublikalarda özbaşına qərarlar qəbul etməyin yolunu açmışdı. Guya antisovet təbliğatı aparılırdı lakin bu təbliğat on minlərlə günahsız insanın repressiya qurbanı olmasına səbəb oldu. Bu üçlüyün məqsədi dövlət idarələrində, təhsil müəssisələrində, müxtəlif bürokratlarda və kommunist rejimindən narazı olanları tapmaq və onlara qarşı sərt cəzalar tətbiq etmək idi. Sovet rejiminə qarşı çıxan insanlar ümumiyyətlə sürgünə göndərilirdi. Bolşevik Rusiyası əvvəlcə işğal etdiyi dövlətlərin xalqına marksist və leninist ideyaları aşılamağa çalışdı. Rusların təkid etdiyi kimi fikir və düşüncələrini yazmayan və ifadə etməyən, fikirlərini dəyişməyən ziyalılar 1937-ci ildə rejim tərəfindən ya güllələndi, ya da sürgün edildi. XI Qırmızı Ordunun Xüsusi Siyasi Bürosunun təqibindən qaçmaq istəyən yüzlərlə ziyalı Gürcüstana sığındı. Zaqafqaziya respublikalarının qurultayına gedən Həsən bəy Ağayev, Fətəli Xan Xoyski, Mustafa Vəkilov və s. vətənlərinə qayıda bilmədilər. Onlar respublikanın ilk mühacirləri idilər. Fətəli Xan Xoyski və Həsən bəy Ağayev Tiflisdə öldürüldülər. 1937-ci il Stalin zülmünün ən kədərli illərindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycanın yüksək rütbəli komandirlərini həbs etmək üçün hər cür sui-qəsd nəzəriyyələri hazırlanırdı. Həbs olunanlar Sibir bölgəsindəki Solovetski adalarına sürgün edilmişdi. Bəzi generallar güllələmə dəstəsi tərəfindən edam edildi. Qalan ailə üzvləri, qadınlar, uşaqlar və s. sorğu-sualsız həbs və sürgün edildi [Garamanlı, 2019: 171]. SSRİ rejiminin də müsbət cəhətləri var idi. Bəziləri bunlar idi:

- Yeni bir mədəniyyət və sivilizasiyanın yaranması üçün zəmin hazırladılar.
- Savadlılıq səviyyəsinin artmasına səbəb oldular.
- Kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsini dəstəklədilər.
- İnkişaf etməmiş dövlətlərdə sənayenin inkişafı üçün islahatlar təşkil etdilər.

Sovet Sosialist Respublikaları rəhbərliyi ittifaqı quran vətəndaşları ittifaq daxilindəki mövqelərinə və həmrəyliyinə mütənəşib olaraq bəzi ərazilərdə torpaq və müstəqillik verərək öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirməyə təşviq etdi. “Sovet millətçiliyi” adlandırılan bu təcrübənin əsas məqsədi üzv dövlətlərdəki azlıqları “dominant etnik qrupa” inteqrasiya etmək, üzv dövlətləri bir-birindən ayırarkən mümkün qədər öz daxilində homogenləşdirmək və onları Moskvaya tabe etmək idi. Sovet rejiminin qeyri-rus vətəndaşlarına millətçilik prinsiplərini şüurlu şəkildə aşılması və SSRİ daxilindəki qeyri-rus vətəndaşlarının öz milli ölkələrini yarada biləcəyi bir çərçivə yaratması, bu dövlətlərin 1990-cı illərin əvvəllərində öz milli kimliklərini yenidən yaratmalarına yol açdı.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda Çarizm və Sovet dövrlərini əhatə edən sosial-siyasi mənzərə, ölkənin həm dövlətçilik ənənələrinin, həm də cəmiyyət strukturunun köklü şəkildə dəyişdiyi bir mərhələni təşkil edir. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi ilə xanlıqlar

dövrünün idarəetmə sistemi süqut etmiş, yerinə mərkəzləşdirilmiş çar idarəçiliyi gətirilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan cəmiyyəti hərbiləşdirilmiş inzibati sistemlə idarə olunur, yerli əhalinin siyasi hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Lakin eyni zamanda, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Bakıda neft sənayesinin inkişafı sosial strukturda inqilabi dəyişikliklərə səfər açdı; yeni bir burjuaziya təbəqəsi və fəhlə sinfi formalaşdı. Bu iqtisadi sıçrayış milli oyanışa və ziyalı təbəqəsinin siyasi arenaya çıxmasına zəmin yaratdı ki, bu da sonda 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik respublikanın qurulması ilə nəticələndi.

Lakin 1920-ci ildə baş verən sovetləşmə prosesi ölkənin siyasi və sosial simasını tamamilə başqa bir məcraya yönəltdi. Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə çoxəsrlik mülkiyyət münasibətləri və sinfi bölgü ləğv edildi, yerinə isə “vahid sovet xalqı” konsepsiyası gətirildi. Siyasi müstəvidə Azərbaycan müstəqilliyini itirərək mərkəzi Moskva olan unitar bir sistemin tərkib hissəsinə çevrildi. Totalitar idarəçilik metodu cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etdi, hər hansı alternativ siyasi düşüncə repressiyalarla boğuldu. Sosial baxımdan isə savadsızlığın ləğvi, qadınların cəmiyyətə integrasiyası və sənayeləşmə kimi proseslər müsbət dəyişikliklər kimi görünə də, bütün bunlar milli kimliyin sovet ideologiyası çərçivəsində sıxışdırılması hesabına baş verirdi. 1930-cu illərin repressiyaları Azərbaycanın həm siyasi, həm də intellektual elitesini darmadağın etdi, bu da sosial quruluşda dərin yaralar açdı.

Buna baxmayaraq, XX əsrin ikinci yarısında, xüsusilə 1970-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanın daxili idarəçiliyində milli kadrların ön plana çıxması və iqtisadi potensialın artması gələcək müstəqilliyin təməllərini hazırladı. Çarizmin feodal-kapitalist keçidi ilə Sovet rejiminin ideoloji-totalitar sistemi arasında qalan Azərbaycan xalqı, hər iki dövrdə böyük sınaqlardan keçmişdir. Bu dövrlər Azərbaycanın ənənəvi şərq cəmiyyətindən müasir, sənayeləşmiş və siyasi şüuru yüksək olan bir millətə çevrilməsi yolunda həm itkilər, həm də qazanclarla dolu bir keçid mərhələsi kimi qiymətləndirilməlidir. Tarixin bu kəskin döngələri, bugünkü müstəqil Azərbaycanın dövlət quruluşunun və sosial mühitinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

Açıkkaya, S. (2010). Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Genel Dinamikleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (28), 403-420.

Akgün, S. ve Abbasov, A. (2020). Ekim 1917 Bolşevik İhtilalini Hazırlayan Süreç ve Rus Olmayan Azınlıkların Durumu. *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7 (1), 1-17.

Garamanlı, N. (2019). Stalin Döneminde Sönen Hayatlar Azerbaycan Kadınlarının Sürgün Hayatları. *Türk Uluslararası Dil Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 0 (19), 165-179.

İbrahimli, F. (2010). Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan'da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar. *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan* (Q.Şükürov ve V.Qafarov, Ed.), 274-282. İQ Kültür Sanat Yayıncılık.

İsmayılov, M. (2007). *Azərbaycan Tarixi*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.

Özel, M. (2014). Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (2), 99-122.

Pletka, D. (2024). Putin advances his Russian Empire plans. (Müraciət tarixi 26.12.2025) <https://whatthellisgoingon.substack.com/p/wth-putin-advances-his-russian-empire>.

Turan, R. (2018). Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0 (61), 429-451.

Türe, F. ve Aghaazizov, N. (2019). Sovyet Dönemi Öncəsi Azərbaycan'da Siyasal Yapı. *International Social Sciences Studies Journal*, 5 (46), 5435-5450.

Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. Yeditepe Yayınevi.

(Tarix elmlər doktoru, dosent Toğrul Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 11.02.2026

Son variant 04.03.2026